

पर्यटन उद्योग: भारतातील सेवा क्षेत्राचा कणा**डॉ. वाल्मिक दगडू परहर****लोकनेते गोपीनाथजी मुंडे कला, वाणिज्य व विज्ञान****महाविद्यालय, मंडणगड. ता. मंडणगड जि. रत्नागिरी****सहायक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग****सेल नं: ८५५२०१३९२९****ई मेल: parharvalmik@gmail.com**

पर्यटन संकल्पनेचा संबंध मानवी उत्पत्तीपासून आहे. अतिप्राचीन काळापासून मानव हा विविध कारणस्तव भटकत होता. म्हणजेच प्राचीन काळापासून प्रवास हा मानवी जीवनाचा एक अविभाज्य घटक बनलेला दिसून येतो. पर्यटन हा शब्द प्रवास शब्दाशी संबंधित असून पर्यटन हा सेवा क्षेत्रातील एक महत्त्वाचा उद्योग आहे. अलिकडील काळात पर्यटन हा धंदा न राहता तो एक व्यवसाय बनला आहे. भारताने सन १९९१ पासून स्विकारलेले खुले आर्थिक धोरण आणि जागतिक व्यापार संघटनेच्या व्यापार करारामुळे वाहतूक, दळणवळण, मनोरंजन, क्रीडा, प्रवास आदी क्षेत्रांमध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली आहे. त्यामुळे पर्यटन उद्योगाचा झपाट्याने विकास होत असताना दिसून येत आहे.

भारतात पर्यटन उद्योगाच्या विकासासाठी सन १९४५ पासून प्रयत्न करण्यात आले आहेत. सन १९४८ मध्ये Tourist Traffic Bunch ची स्थापना करण्यात आली होती. १ मार्च १९५८ रोजी वाहतूक मंत्रालयात स्वतंत्र पर्यटन मंत्रालयाची स्थापना आणि सन १९६६ मध्ये सरकारने पर्यटन विभागाची पुनर्रचना केली ते पुढे 'भारतीय पर्यटन विकास महामंडळ' म्हणून ओळखले जाते. संयुक्त राष्ट्र संघाने २०१७ हे 'आंतरराष्ट्रीय शाश्वत पर्यटन विकासाचे वर्ष' म्हणून घोषित केले आहे. त्यामुळे भारतासह अनेक देशांमध्ये पर्यटन हे एक क्षेत्रीय विकासाचे साधन बनले आहे. कारण हे नवीन आर्थिक उपक्रमांचे अनुकरण करत असून पर्यटन व्यवसायाच्या विकासांमुळे अर्थव्यवस्थेच्या विकासाला चालना मिळत आहे. ८

प्रस्तुत शोधनिबंध हा दुय्यम साधन सामग्रीवर आधारित आहे. शोधनिबंधासंबंधीत माहिती विविध संदर्भ ग्रंथ, पाक्षिके, मासिके, नियतकालिके, भारताचा आर्थिक पाहणी अहवाल व संकेत स्थळे आदीमधून संकलित केली आहे. या दुय्यम माहितीच्या आधारे शोधनिबंध तयार केला असून यात सेवा क्षेत्रातील एक महत्त्वाचा उद्योग म्हणून अलिकडील काळातील पर्यटन उद्योगाच्या प्रवृत्तीचा आढावा घेण्यात आला आहे.

पर्यटनास इंग्लिशमध्ये Tourism असे म्हणतात. Tourism या शब्दाची उत्पत्ती Tour, Tornas, Tornus या लॅटीन शब्दापासून झाली असून त्याचा अर्थ वर्तूळ अशा होतो. हा शब्द प्रयोग सर्व प्रथम इ. स. १६४३ मध्ये

वापरला गेला आहे. म्हणून Tourism म्हणजे वर्तुळाकार प्रवास करणे होय. Tours या शब्दाची आणखी एक उत्पत्ती ही हिब्रु भाषेतील Toran या शब्दापासून झाली असून त्याचा अर्थ शिकणे किंवा शोध घेणे असा आहे. Toran शब्दानुसार Tour चा अर्थ प्रवासाने केलेला प्रवास किंवा ठिकाणाचा शोध घेणे होय.

आधुनिक पर्यटन हा शब्द तेराव्या शतकात प्रचलित झाला आहे. पर्यटनाचा अर्थ “एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी प्रवास करणे आणि मूळ ठिकाणी ठराविक काळात परत येणे होय”

हर्मर (१९१०) यांच्या मते “परदेशी माणसाचे एखादया देशात, प्रदेशात वा शहरात आगमन, वास्तव्य, भ्रमंती आणि तेथून जाणे म्हणजे पर्यटन होय”

जागतिक पर्यटन संस्था: “चोविस तासापेक्षा अधिक व एक वर्षापेक्षा कमी काळ, घर व कामाची जागा सोडून इतर जागी राहणे, तेथील दृश्य पाहणे आणि आनंद लुटणे म्हणजे पर्यटन होय”

दुसऱ्या शब्दात असे म्हणता येते की, पर्यटन ही एक ऐच्छिक बाब असून त्यात पर्यटकाचे एका ठिकाणी कायमस्वरूपी वास्तव्य नसते. पर्यटक नेहमी मूळ ठिकाणापासून दुसऱ्या ठिकाणी स्थलांतरीत होतो मात्र तो परत मूळ ठिकाणी येत असतो. पर्यटन हे संशोधन, मनोरंजन अथवा ऐशआराम हेतूने केले जाते परंतु रोजगार प्राप्ती हा उद्देश नसतो.

भारतातील पर्यटन उद्योगातील महत्त्वाची प्रवृत्ती

अलिकडील काळात भारतात पर्यटन स्थळांचा विकास, पर्यटन सुविधांचा विकास, शासनाचे सकारत्मक धोरण आणि पर्यटन शिक्षण इत्यादीमुळे पर्यटन उद्योगाचा वेगाने विकास होत आहे. भारतातील पर्यटन उद्योगातील महत्त्वाची प्रवृत्ती खालील प्रमाणे सांगता येते.

१) अतिरिक्त वृद्धी: आलिकडील वर्षात भारतातील पर्यटन क्षेत्रात अतिरिक्त वृद्धी होत असताना दिसून येत आहे. भारतातील माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्राची भरभराट, उदयोन्मुख वैद्यकीय पर्यटन व अन्य पर्यटनासंबंधित क्षेत्रातील वेगाने होत जाणाऱ्या वृद्धीमुळे भारताच्या स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाच्या आकारमानात बदल होत आहे. आपल्या देशाच्या जी. डी. पी. तील सन २०१७ मध्ये पर्यटनाचा वाटा रूपये १५,२४००० कोटी (२३४.०३ अब्ज अमेरिकन डॉलर) होता. तो सन २०१८ मध्ये रूपये ३२,०५,००० कोटी (४९२.२१ अब्ज अमेरिकन डॉलर) पर्यंत वाढला आहे. जागतिक प्रवास आणि पर्यटन परिषद (WTTC) च्या नुसार २०१८ मध्ये स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नामधील प्रवास व पर्यटनाच्या योगदानाबाबत भारत हा १८५ देशांपैकी तिसऱ्या क्रमांकाचा देश आहे.

२) भारतीय पर्यटनास प्रधान्य: भारत हे एक जगातील पर्यटनाचे प्रथम पसंतीचे स्थान आहे. भारतात विदेशातून येणाऱ्या पर्यटकांची संख्या वाढली असून पर्यटन मंत्रालयानुसार जानेवारी ते जुलै २०१९ पर्यंत विदेशी पर्यटकांची

संख्या ६४.८४ लाख होती ती २०१६ मध्ये ८.८९ दशलक्ष इतकी होती. या विदेशी पर्यटकांमध्ये अमेरिका, कॅनडा, जर्मनी, फ्रान्स, ऑस्ट्रेलिया या देशातून येणाऱ्यांची संख्या अधिक आहे.

३) पर्यटन श्रेणीची विविधता : भारतात वेगवेगळ्या प्रकारचे पर्यटन आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने वैद्यकीय पर्यटन, अर्थ पर्यटन, ग्रामीण पर्यटन, कृषी पर्यटन, साहसी पर्यटन, समुद्र आणि ऐतिहासिक पर्यटन सांस्कृतिक पर्यटन इ. चा समावेश आहे. असा पर्यटन विविधतेमुळे या उद्योगाचा विकास वेगाने होत आहे.

४) विदेशी चलन प्राप्ती: पर्यटन हा परकीय चलन मिळवून देणारा व्यवसाय आहे. भारतीय पर्यटनातून मोठ्या प्रमाणात परकीय चलन मिळत आहे. भारतातील सन २०१८ मध्ये प्रवास व पर्यटन हा तिसऱ्या क्रमांकाचा परकीय चलन मिळवून देणारा व्यवसाय ठरला आहे. जुलै २०१९ मध्ये पर्यटनातून १८,१९१ कोटी (२.६४ अब्ज अमेरिकन डॉलर) इतके परकीय चलन प्राप्त झाले असून त्यात जुलै २०१८ ते जुलै २०१९ या काळात ७.२ टक्क्यांनी वाढ झाली आहे.

५) इतर उद्योगांचा विकास: पर्यटन व्यवसायाचा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरित्या परिणाम देशातील निरनिराळ्या उद्योगांवर होतो. पर्यटन उद्योगाने फलोत्पादन, हस्तकला, शेती, बांधकाम, कुक्कुटपालन, व्यापार, हॉटेलिंग आणि आतिथ्य अशा नानाविध उद्योगांच्या वाढीस मदत होत आहे.

६) रोजगार संधीची निर्मिती: पर्यटन हा एक आर्थिक व्यवसाय असून ते रोजगार निर्मितीचे प्रमुख साधन आहे. पर्यटनामुळे देशातील विविध क्षेत्रांचा विकास होतो. तसेच स्थानिक पातळीवरील विविध कामातून रोजगार निर्माण होतो. २०१८ मध्ये देशातील एकूण रोजगारापैकी पर्यटन व्यवसायाचा रोजगारातील वाटा ८ टक्के इतका असून ४१.६ दशलक्ष लोकांना रोजगार उपलब्ध झाला आहे. २०२८ पर्यंत ही संख्या २ टक्क्यांनी वाढून ५२.३ दशलक्ष रोजगार अपेक्षित आहे.

७) राष्ट्रीय पर्यटन धोरण: २००२ मध्ये राष्ट्रीय पर्यटन धोरण तयार करण्यात आले असून पर्यटन मंत्रालयाने २०१७ मध्ये एक नवीन राष्ट्रीय पर्यटन धोरण तयार केले आहे, ज्यामध्ये जागतिक पर्यटन आणि भारतीय पर्यटन क्षेत्राचा विचार केला आहे. या पर्यटन धोरणांच्या माध्यमातून पर्यटन विकासासाठी सर्व स्तरावर प्रयत्न केले जात आहेत.

८) पर्यटन मंत्रालय व शासनाची महत्त्वपूर्ण भूमिका: भारताच्या पर्यटन उद्योगाच्या विकासात पर्यटन मंत्रालयाने महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. यामध्ये 'अतुल्य भारत' मोहिमेसारख्या अनेक मोहिमांची सुरुवात केली आहे. त्यामुळे भारताच्या सांस्कृतिक आणि पर्यटन आकर्षणाला एक नवा मार्ग मिळाला आहे. तसेच वेगवेगळ्या मार्गांचा अवलंब करून पर्यटन वाढीस प्रयत्न केले जात आहेत. प्रत्येक राज्याचे पर्यटन महामंडळ हॉटेल, विश्रामगृहे, आणि पॅकेज टूर चालवित आहेत. तसेच केंद्र सरकारने पर्यटन विकासासाठी महामंडळ सुरू केले आहे.

१) गुंतवणूक वाढ: पर्यटन उद्योगातील उदा. हॉटेल, सहल, एअरलाईन, शिपींगलाईन, पर्यटन स्थळे किंवा पर्यटनासंदर्भातील विविध सेवा उपलब्ध करून देणारे उद्योग यांच्या उत्पन्नात वाढ झाल्यामुळे या उद्योगात गुंतवणूकदारना दीर्घकालिन गुंतवणूक करण्याची संधी उपलब्ध होत आहे. एप्रिल २००० ते डिसेंबर २०१८ या कालावधीत समारे १२ अब्ज अमेरिकन डॉलर इतकी विदेशी थेट गुंतवणूक आकर्षित करण्यात आली आहे.

भारतातील पर्यटन विकासाचे उपाय

भारतातील पर्यटन उद्योगाच्या विकासाकरिता खालील उपाय केलेले आहेत.

१) राष्ट्रीय अग्रक्रम म्हणून पर्यटन: भारताच्या पर्यटन उद्योगाच्या विकासासाठी भारतीय संविधानाच्या समवृत्ती सूचीमध्ये पर्यटनाचा समावेश करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे पर्यटन विकासास योग्य दिशा मिळू शकते. म्हणून पर्यटन विभाग आणि पर्यटन मंत्रालय यांच्यात प्रभावीपणे समन्वय साधणे आवश्यक आहे.

२) पर्यटन सुविधांचा विकास: भारतातील पर्यटन उद्योगाच्या विकासाकरिता सर्वात महत्त्वाचा अडसर म्हणजे पायाभूत व पर्यटन सुविधांचा अभाव होय. पर्यटकांना आकर्षित करण्यासाठी पर्यटन सुविधा महत्त्वाच्या असतात. हॉटेल्स, रेस्टॉरंट्स, वाहतूक, दळणवळण, तसेच मसाज केंद्र, लोककला, मनोरंजन, संगीत या सारख्या अनेक सुविधांचा विकास झाल्यास आणि जागतिक दर्जाच्या सुविधा उपलब्ध करून दिल्यास पर्यटन उद्योगाचा विकास होतो.

३) विक्रीव्यवस्थेचा विकास: भारतातील हस्तउद्योग, ग्रामउद्योग, भरतकाम, सूतीकाम, नक्षीकाम, हस्तकला, रेशीम काम, वेगवेगळ्या प्रकारची कलाकृती व स्थानिक उत्पादने यांचा विकास करून ही उत्पादने विक्री करण्याची व्यवस्था करावी. तसेच पर्यटन स्थळांच्या ठिकाणी विक्री व्यवस्थेचा विकास करणे यासाठी शासनाने विविध योजनांच्या माध्यमातून काम सुरू केलेले आहे.

४) शांतता व सुव्यवस्था: पर्यटन उद्योगांच्या विकासात हा घटक महत्त्वाचा आहे. पर्यटन स्थळी पर्यटकांना सुरक्षितता आवश्यक असून शांतता व सुव्यवस्था असणे गरजेचे आहे. अशा प्रकारचे वातावरण नसेल तर पर्यटन व्यवसायावर विपरित परिणाम होतो. यासाठी भारत सरकार प्रयत्नशील आहे.

५) शासनाचे सकारत्मक धोरण: पर्यटन उद्योगाच्या विकासासाठी शासकीय धोरणे सकारत्मक असणे गरजेचे आहे. या उद्योगाला उत्तेजन देण्यासाठी विविध धोरणे, योजना आखून सवलती दिल्या पाहिजेत. त्यासाठी भारत सरकारने 'Save the Tiger', 'Go Green, तसेच 'राष्ट्रीय पर्यटन धोरण' जाहिर केले आहे.

६) शिक्षण व प्रशिक्षण: पर्यटन उद्योगाच्या वाढीसाठी युवकांना पर्यटनासंबंधी शिक्षण व प्रशिक्षण, संशोधन व विस्तारास चालना द्यावी. विविध प्रसार माध्यमांच्या माध्यमातून पर्यटन स्थळांचा प्रचार व प्रसार आणि विविध प्रकारच्या पर्यटन क्षेत्रांचा मोठ्या प्रमाणात विकास करणे.

७) पर्यटन ब्रॅन्ड तयार करणे: भारताने पर्यटन उद्योगाच्या विकासाकरिता स्वतःचे ब्रॅन्ड तयार करणे आवश्यक आहे, जे पर्यटन जगात अद्वितीय आणि इतरापेक्षा वेगळे असेल उदा. पर्यटन मंत्रालयाने 'अतुल्य भारत' या ब्रॅन्डच्या माध्यमातून पर्यटन विकासासाठी विशेष प्रयत्न केले आहेत.

जगातील अतिशय जलद गतीने विकसित होत जाणारे क्षेत्र म्हणून सेवा क्षेत्राची ओळख आहे. सेवा हा तृतीय क्षेत्रातील महत्त्वाचा उद्योग आहे. सद्या देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात निम्म्याहून अधिक (६१.५ टक्के) योगदान हे सेवा क्षेत्राचे दिसून येते. अशा सेवा उद्योगातील सर्वात मोठा उद्योग हा पर्यटन आहे. पर्यटन क्षेत्राचे देशाच्या विशेषतः दुर्गम व मागास भागात आर्थिक विकास आणि रोजगार संधी निर्माण करण्याचे एक महत्त्वाचे साधन आहे. पर्यटन उद्योग हा विकासाच्या नवीन दालनांची उपलब्धता करून देणाऱ्या व्यवसायांपैकी एक महत्त्वाचा व्यवसाय आहे. हा उद्योग भारताच्या ग्रामीण विकासाचा मुख्य आधार असून आपल्या देशातील परंपरा, वारसा हा पर्यटन उद्योगाचा मुख्य प्रेरणास्रोत आहे. जागतिक तुलनेत भारत पर्यटन वृद्धी अनुभवणारा तिसऱ्या क्रमांकाचा देश आहे. पर्यटन उद्योग हा बेकारी व दारिद्र्य निर्मूलन, पर्यावरण रक्षण, रोजगार निर्मिती, महिला व इतर वंचित समूहाच्या शाश्वत मानवी विकासाचे साधन बनू शकते. एकंदरीत पर्यटन हे विकासाला चालना देणारे महत्त्वाचे साधन असून भविष्यात पर्यटन उद्योगाच्या अतिजलद गतीने होणाऱ्या विकासामुळे पर्यावरण व अन्य घटकांवर विपरित परिणाम होऊ शकतो त्यासाठी शाश्वत पर्यटन ही काळाची गरज असून पर्यटनाचा होणारा नकारात्मक प्रभाव कमी करण्यासाठी शासनाची भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरणार आहे..

संदर्भ:

- १) Government of India, Economic Survey of India, Oxford University Press, New Delhi.
- २) Dr. R. A. Johnson, A. D. Mascarnhas & Sonali Chatterjee, Business Economics, Manan Prakashan, Mumbai, 2018, Page No – 175 to 195.
- ३) डॉ. अंकूश आहिरे व प्रा. डी. एम. मारकड, पर्यटन भूगोल, पायल पब्लिकेशन, पुणे, २०१५.
- ४) अर्थसंवाद, खंड ४०, अंक ४, जानेवारी-मार्च २०१७,
- ५) महाराष्ट्र शासन, योजना मासिक, बेलापूर नवी मुंबई, अंक २, सप्टेंबर २०११.
- ६) महाराष्ट्र शासन, योजना मासिक, बेलापूर नवी मुंबई, अंक १०, मे २०१५.
- ७) www.tourism.gov.in